

УДК 929.6(477)"1919/1990"

А. Ящук, студент магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В УКРАЇНІ**

У статті запропоновано можливий варіант періодизації радянської міської геральдики в Україні. Пропонована періодизація ґрунтується на двох принципах: розвиток ідейної основи герба у радянську добу та її реальне втілення у життя. Причому перше, для суспільства з єдиною можливою та пануючою ідеологією, видається найбільш важливим для розуміння процесів "реального" герботворення. Виходячи саме з таких положень, запропонована періодизація включає своєю першою частиною відтинки часу між 1919 – 1946 рр. Радянську добу в історії української міської геральдики можна поділити на три умовних періоди – революційно-установчий, державно-централізаторський та місцевого стихійного герботворення. Виявлено взаємозв'язок між змінами політичного курсу партійно-радянського керівництва та його ставленням до існування та використання міської геральдики. Пропоновані положення спираються на архівні документи Управління з питань архітектури, опубліковані проекти з особистого архіву академіка П.Т. Тронька, документи місцевих рад, республіканську та місцеву пресу.

Запропонована у статті періодизація спрямована на те, щоб допомогти дослідникам орієнтуватись у процесах радянського герботворення та впорядкувати відомі на сьогодні факти у логічну структуру, що допоможе розглядати радянську добу у сфері представницької символіки як цілісне явище.

Ключові слова: герб, герботворення, радянська геральдика, міська геральдика, періодизація, історія УРСР.

На сьогоднішній день у вітчизняній історичній науці відчувається брак узагальнюючої схеми для розгляду української радянської міської геральдики. Через це складається ілюзія, що її історія зводиться лише до періоду стихійного герботворення у 1960-х – 1980-х роках і при цьому майже ніяк не враховує досвід попередніх десятиліть існування радянської влади.

При огляді наукової літератури з даної тематики швидко стає зрозуміла основна причина такої ілюзії – при створенні узагальнюючих праць по історії української міської геральдики деякі важливі документи, які розкривають процеси радянської доби до початку стихійного герботворення, не були відомі. Немає документу – немає історії.

Перша спроба розподілити на періоди історію радянської геральдики в УРСР була здійснена ще радянськими науковцями. Прикладом цього може бути науково-популярний нарис дослідниці В.В. Румянцевой "Історія, карбована в гербах". У ньому вона поділяє історію радянської геральдики в Україні на два періоди: 1918–1922 рр., коли було створено державні печатки та герби союзних республік та Радянського Союзу, та 1967–1977 рр., на які припадає створення більшості міських гербів у республіці [15, с. 36]. У цьому випадку треба зважувати і на те, що ці пропозиції висувались ще під час процесу герботворення, але навіть попри це автор ніяк не пояснює значний проміжок між першим і другим періодом та не вказує, які саме зрушення відбулись на цьому відтинку часу. З іншого боку, у працях сучасних дослідників проблема проміжку між періодом становлення радянської символіки та міським герботворенням 1960–1980-х років не була односторонньо вирішена. Розвідка А. Гречила "Українська міська геральдика" [6] вперше розглянула історію геральдики міст України загалом, а тому вона базується на положеннях, що не дозволяли б замикатись у кордонах окремо взятої держави. Автор керується принципом розгляду міської геральдики у тісному її взаємозв'язку зі статусом міста (через співвідношення міського самоуправління та державної влади, і відображення цього у герботворенні) у різні періоди історії України. Тому він не розглядає радянську добу в історії міської геральдики як єдине цілісне. Відтак радянська доба виявилась розірвана на дві нерівні частини – нарис спроби післявоєнного централізованого запровадження міських гербів у 1946 р. та, окремо, період стихійного герботворення. Для останнього А. Гречило застосовує власну періодизацію, розбиваючи цей період на дві частини: масового створення гербів у 1967–1972 рр. та період створення гербів до ювілеїв та важливих дат в історії міста. Зазначимо, що такий документ як "Положення про герби міст, областей" та проект постанови ЦК КПУ щодо нього бу-

ли опубліковані лише у 2003 р. Я. Іщенко [7], але до цього часу не було спроб поєднати їх із раніше відомими фактами та переосмислити загальні схеми історії міської геральдики УРСР. Принагідно зауважимо, що і окремих праць власне по історії геральдики радянського періоду на сьогодні немає. Дисертація того ж автора "Символіка та емблематика міських гербів України 1960–1980-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження" [16] хоч і присвячена радянській добі, але розглядає її виключно з джерелознавчої точки зору, а тому й охоплює лише той самий період стихійного герботворення 1960-х – 1980-х рр. Дослідниці треба віддати належне за зібраний потужний фактографічний матеріал, на основі (у тому числі) якого сьогодні можемо пропонувати власне бачення періодизації радянської геральдики в Україні.

Джерельною базою запропонованої періодизації стали: проектні документи "Діпроміста" за 1946–1947 рр., річний звіт Управління з питань архітектури за 1947 р., лист заступника начальника Управління І.І. Малоземова до академіка А.Х. Середи та проекти "Положення про герби міст, областей Української РСР", постанови ЦК КПУ і Указу Президії Верховної ради УРСР щодо його затвердження; документи міських рад та їх виконкомів, матеріали республіканських і місцевих періодичних видань.

Авторська періодизація ґрунтується на двох принципах: розвиток ідейної основи герба у радянську добу та її реальне втілення у життя. Причому перше, для суспільства з єдиною можливою та пануючою ідеологією, видається найбільш важливим для розуміння процесів "реального" герботворення. Спираючись на такі погляди, радянську добу в історії української міської геральдики можна поділити на три умовних періоди:

1. 1919–1946 рр. – *революційно-установчий*, від створення герба УСРР до пошуків радянським керівництвом шляху повернення міських гербів; попередня геральдична система знищується цілком, закладаються ідейні основи радянської геральдики взагалі;

2. 1946–1967 рр. – *державний-централізаторський*, пошуки форми централізованого запровадження гербів, від появи геральдичних проектів Діпроміста до підготовки "Положення про герби міст, областей";

3. 1966–1990 рр. – *місцевого стихійного герботворення*, від першого радянського міського герба Нікополя до повернення Львову історичного герба.

Поділ на періоди обумовлений змінами у відношенні державної ідеології та практики до геральдики, а крайні межі періодів прив'язані до знакових у цих змінах подій.

Перший період характерний спробою докорінно перестроювати сферу представницьких символів, розривати їх зв'язок із суспільним устроєм та відносинами минулого. У цей час закладаються ідейні основи радянсь-

кої символіки взагалі, була зроблена перша спроба створити цілком новий міський герб. Саме тому коротко його доцільно назвати революційно-установчим, оскільки однією рукою знищуючи попередню геральдичну систему, іншою більшовики закладають основи нової, тієї, яку прагнуть використовувати для пропаганди власних ідей. Міркування про створення символіки, що мала б відображати цілком оновлену країну, виражати "думки і почуття нової, революційної Росії", яка докорінно порвала зі своїм минулим задля побудови нового справедливого суспільства, вперше офіційно прозвучала у декреті "Про пам'ятники республіки" 1918 р. [9, с. 95–96], а першим її зразком, втіленням став герб РСФРР. У цьому гербі вже наявне характерне для офіційної символіки радянської доби зображення серпа з молотом. Появою "радянської геральдики" в Україні можна вважати 1919 р. – дату прийняття герба УСРР, яку ми ставимо початком першого періоду, періоду пошуків компартійно-радянською владою форм для втілення "ленінського плану монументальної пропаганди" у сфері представницьких символів. У повсякденному житті місце міського герба повністю заступає республіканський та, частково, союзний герби. Цей факт наочно ілюструє реальне становище місцевих рад у системі влади країни – формально володіючи значними правами, щоб вважатись органами місцевого самоуправління, фактично ради були ланкою апарату державного управління. Зображення міського герба використовується на печатках усіх міських установ, як об'єкт наочної агітації тощо. Зазначимо, що у перший період не було створено жодного міського герба у межах радянської України, а загалом по Радянському Союзу спробу створити новий "революційний", очищений від спадщини минулого, міський герб було здійснено лише у Москві. Але невдало, що мабуть унеможливило поширення подібних новотворів на міста інших республік. Новий герб Москви, прийнятий 22 вересня 1924 р. [8, с. 425], за зовнішнім виглядом нагадував герби СРСР та союзних республік – так само оформлений у вінок, з перехрещеними серпом і молотом посередині. Однак новотвір не отримав особливого поширення у житті міста, а застосована у ньому вінкоподібна конструкція для міських гербів більше не використовувалась. На нашу думку, герб Москви 1924 р. є прикладом того, якого типу герби потенційно могли бути створені для радянських міст у цей період.

Крайньою межею першого періоду та початком другого ми допускаємо поставити 1946 р. Вибір цієї дати ґрунтується на документально зафіксованому повороті державної політики у сфері представницької символіки в УРСР. Вона пов'язана з розгортанням у межах Управління з питань архітектури при Раді міністрів УРСР протягом 1946–1947 рр. двох науково-дослідних робіт, які мали на меті підготувати накреслення науково обґрунтованих гербів для міст республіки. Перший проект "Исторические гербы городов Украины", передбачав збір та узагальнення відомостей про історичну міську геральдику, а другий – "Проекты советских гербов городов Украины", мав містити пропозиції нових радянських гербів [4, арк. 78]. Безпосередніх матеріалів другого проекту на даний момент не було знайдено, але уявлення про те, які вимоги висувались до нових радянських гербів може надати "Задание на составление эскизов гербов городов Украинской ССР" [5, арк. 1]. Отже, передбачалось централізоване повернення міської геральдики, яка би спиралась на історичний досвід минулого. Зміст другого періоду визначається двома тезами – зверненням радянської влади до досвіду минулого (замість бажання порвати з ним, створивши якісно нове) та спроби впровадити герби для міст централізовано, бажано одномоментно. Політично цей період припадає на зміну ідеологічного курсу на рівні Радянського

Союзу – у 1943 р. розпускається Комінтерн, що остаточно вказує на відмову партійно-радянського керівництва від ідеї негайної світової соціалістичної революції [13, с. 333]. Її поступово підміняє концепція СРСР як "великої держави". Загалом цей час припадає на добу пізнього сталінізму та хрущовської "відлиги". Завершується другий період невдалою спробою встановити у республіці геральдичне законодавство та розпочати створення міських гербів. На це вказує розроблений до 1967 р. проект "Положення про герби міст, областей Української РСР", який встановлював право міст створювати власний герб, регламентував сфери його використання. Разом із законодавчою основою планувалось також створити контролюючу комісію, яка б проводила попередній розгляд і складала кваліфіковані рекомендації та пропозиції по наданим їй проектам гербів. До складу комісії мали ввійти секретар ЦК з питань ідеології А.Д. Скаба, заступник голови Ради Міністрів УРСР Т.П. Тронько, міністр юстиції В.Г. Зайчук, голова Спілки художників В.І. Касіян, голова Спілки архітекторів В.Г. Головка та секретар Президії Верховної Ради А.М. Зленко, тобто не передбачалось залучення жодного фахівця з геральдики і її роль була б більшою мірою регулюючою та контролюючою [7, с. 84–91]. У планах партійно-радянського керівництва ці заходи мали б приурочуватись до 50-ліття Жовтня, а тому і період завершується 1967 р. Цілком імовірним видається те, що плани стосовно санкціонованого владою герботворення виникають з 1964 р., коли, наслідуючи приклад загальносоюзних видань відродити міські герби та надати їм місце у житті міста [10, с. 3; 11, с. 5], журнал "Україна" розгортає дворічну (1964–1966 рр.) серію публікацій про "візитну картку міста" – герб [12, с. 16]. У пресі активно обстоюються ідеї стосовно використання герба у житті міста, як засобу наочної пропаганди, як промислового клейма тощо. Ретроспективно, ці факти свідчать, що влада поступово готує громадську думку до майбутньої появи міських гербів. На проектах, які збереглись серед паперів академіка П.Т. Тронька, проставлений саме 1967 р., хоча є підстави вважати, що плани готувались до реалізації ще у 1966 р. Про це свідчить поява саме у 1966 р. у Нікополі першого міського герба радянської доби [6, с. 129] та оголошення конкурсів на проекти гербів у інших містах республіки (наприклад, у Києві [15, с. 37] або Мелітополі [14, с. 1]). Обидві спроби запровадити міські герби у республіці до того ж яскраво характеризують зміни у політичному житті країни та їх вплив на суспільство – якщо у 1946–1947 рр. передбачалось централізоване створення гербів та їх подальша передача на місця, то у 1967 р. мова йшла переважно про встановлення норм партійно-урядовим "центром" та їх впровадження областями на місцях.

Третій період охоплює собою процес дійсного герботворення, яке переросло стадію проектів. Розпочинається він створенням названого вище герба Нікополя у 1966 р. Головною ознакою цього періоду стали: стихійність та децентралізованість у створенні гербів, обумовлена відсутністю законодавчої основи (її вочевидь замінило "телефонне право"); перебрання місцевим партійно-радянським керівництвом контролю над створенням міських гербів; слабкою обізнаністю авторів з правилами геральдики, що часто призводило до занадто "художнього" підходу у створенні герба; відсутність регулюючих або координуючих органів у сфері міської геральдики або геральдики взагалі; створення гербів переважно до ювілейних дат ("перша хвиля" 1967 р. – до 50-ліття встановлення радянської влади, пізніше приурочувались переважно до визначних дат з історії міста, дуже часто – до ювілеїв його заснування). Характерно, що передача повного контролю над створенням герба місцевій владі, без будь-яких регулюючих

центральної органів позначилась на зовнішньому вигляді герба – створені у цей час знаки не мали єдиного зразка, а відсутність законодавства позначилась на тому, що в офіційних документах місцевих рад новостворені могли іменуватись як гербами (наприклад, створений у 1984 знак Токмака [2, арк. 123]), так і емблемами (як у випадку зі знаком Запоріжжя 1967 р. [1, арк. 213, 216]). Єдиною об'єднуючою ознакою для створених у цей період міських знаків була повна відсутність позашитових елементів герба. Усі можливі елементи позашитового оточення (написи, дати, нагороди тощо) вносились до поля герба, що надмірно перевантажувало композицію та порушувало правила геральдики. Політичним тлом процесу стихійного герботворення став час "брежнєвського застою", характерний намаганнями партійно-радянського керівництва законсервувати існуючий status quo [13, с. 419], що призвело до появи стабільних місцевих номенклатурних еліт. "Міські герби" цього періоду не мали законодавчо врегульованого статусу та не були необхідним елементом життєдіяльності міста, а тому логічно стали виконувати суто пропагандистську роль, відведену їм у межах "монументальної пропаганди". Герби, або міські знаки, як доволі слушно називає їх А. Гречило, використовувались як прикраса та сувеніри. Логічним завершенням цього періоду стало прийняття першого герба, створеного відповідно до правил геральдики, що спирався на історичні традиції. Власне таким був прийнятий у 1990 р. герб Львова [6, с. 150], який використовується й до сьогодні.

Спираючись на відомі документи та наукові розробки у галузі міської геральдики України та беручи за основу зміни в офіційних поглядах на саму ідею існування міського герба, можемо поділити радянську добу герботворення на три періоди. Перший період характеризується повною відмовою від "символів старого ладу", до яких потрапив і міський герб. Єдиний створений в УСРР у цей час герб – республіканський. У СРСР взагалі роблять невдалі спроби створити нові міські герби. Яскравий приклад цього – герб Москви 1924 р. Другий період означений спробами партійно-радянського керівництва централізовано запровадити герби для міст республіки. Його початок і кінець відмічають дві невдалі спроби втілити ідею у життя. Для подальшої історії цей час стає поворотним, влада змінює погляди на символіку, визнаючи важливість опертя на історичні традиції. За цей період також фактично не було створено жодного герба (хоча є згадка про 18 проектів гербів у 1947 р., але вони поки не знайдені). Третій період включає у себе герботворення 1960-х – 1980-х рр. у УРСР. Запущений республіканським керівництвом процес майже не контролювався та не регламентувався, чому на сьогоднішній день точно не відома навіть загальна кількість прийнятих міських знаків (а для деяких з них – не зрозумілий навіть статус, що стосується переважно міст Криму, де вони затверджувались партійними установами).

Пропонована у статті періодизація спрямована на те, щоб допомогти дослідникам орієнтуватись у проце-

сах радянського герботворення та впорядкувати відомі на сьогодні факти у логічну структуру, що допоможе розглядати радянську добу у сфері представницької символіки як цілісне явище.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області, ф. 75, оп. 6, спр. 249, 283 арк.
2. Там само, ф. 2931, оп. 1, спр. 998, 195 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4906, оп. 1, спр. 509, 75 арк.
4. Там само, ф. 4906, оп. 1, спр. 1346, 91 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 70, спр. 550, 1 арк.
6. Гречило А.Б. Українська міська геральдика / А.Б. Гречило. – К., Львів: Українське геральдичне товариство, 1998. – 192 с.
7. Іщенко Я.О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.78–92.
8. Геральдика // Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1929. – Т. 15. – Столб. 423–425.
9. Декреты советской власти. – М.: Госиздат политической литературы, 1959. – Т. 2. – 685 с.
10. Долматовский Е. Возроdim геральдику наших городов / Е. Долматовский // Советская культура. – 1963. – № 64. – 28 мая. – С. 2.
11. Земцов С.М. О гербе города / С. М. Земцов // Декоративное искусство СССР. – 1961. – № 1. – С. 4–5.
12. Колісниченко Ю. Візитна картка міста / Ю. Колісниченко, Г. Філановський // Україна. – 1964. – № 49. – С. 16.
13. Люкс Л. История России и Советского Союза: от Ленина до Ельцина / Л. Люкс. – М.: РОССПЭН, Фонд Б.Н. Ельцина, 2009. – 527 с.
14. Місту Мелітополь – свій герб! // Серп і молот. – 1966. – № 148. – 17 вересня. – С. 1.
15. Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах / В.В. Румянцева. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1987. – 48 с.
16. Іщенко Я.О. Символіка та емблематика міських гербів України 1960–1980-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження: дис. канд. ... іст. наук: 07.00.06 / Іщенко Мирослава Олегівна; НАН України; Інститут історії України. – К., 2006. – 458 арк.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoyi oblasti, fond 75, opis 6, sprava 249, 283 arkushy.
2. Ibid, fond 2931, opis 1, sprava 998, 195 arkushy.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladly ta upravlinnia Ukrainy, fond 4906, opis 1, sprava 509, 75 arkushy.
4. Ibid, fond 4906, opis 1, sprava 1346, 91 arkush.
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, fond 70, sprava 550, 1 arkush.
6. GRECHYLO, A.B. (1998) *Ukrainska miska heraldyka*. Kyiv, Lviv: Ukrainske heraldychnе tovarystvo.
7. ISHCENKO, Ya.O. (2003) Nerealizovani heraldychni proekty 1960-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 6, 78–92.
8. Geraldika (1929) In: Bolshaia sovetskaia entsyklopediia. Moscow: Sovetskaia entsyklopediia. Vol. 15, column 423–425.
9. INSTYTUT MAKSYMIZMA-LENINIZMA (1959) *Dekrety sovetskoi vlasti*. Vol. 2. Moscow: Gosizdat politicheskoi literatury.
10. DOLMATOVSKII, E. (1963) *Vozrodim geraldiku nashykh gorodov*. *Sovetskaia kultura*. 64, 2.
11. ZEMTSOV, S.M. (1961) O gerbe goroda. *Dekorativnoe iskusstvo SSSR*. 1, 4–5.
12. KOLISNYCHENKO, Yu., FILANOVSKYI, H. (1964) Vizytна kartka mista. *Ukraina*. 49, 16.
13. LIUKS L. (2009) *Istoriia Rossii i Sovetskogo Soiuza: ot Lenina do Yeltsina*. Moscow: ROSSPEN, Fond B.N. Yeltsina.
14. Mistu Melitopolu – svii herbi! (1966) *Serp i molot*. 148, 1.
15. RUMIANTSEVA, V.V. (1987) *Istoria, karbovana v herbakh*. Kyiv: Tovarystvo "Znannia".
16. ISHCENKO, Ya.O. (2006) *Symvolika ta emblematyka miskikh herbiv Ukrainy 1960–1980-kh rokiv XX st.: istoryko-dzhereloznavche doslidzhennia*. Unpublished thesis (Ph.D. in History), Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

Надійшла до редколегії 23.11.15

A. Yashchuk, Master student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROPOSITOIN TO PERIODIZATION OF SOVIET HERALDRY IN UKRAINE

In the article the option of periodization of Soviet Ukrainian municipal heraldry. The proposed periodization based on two principles: the development of the ideological basis of the emblem of the Soviet era and its actual implementation in practice. At first, for a society with only possibly and dominant ideology is the most important for the understanding of the "real" process of creating coats of arms. Therefore, it is with such provisions, the proposed periods include the first part of its time span between 1919–1946. Soviet era in the history of Ukrainian municipal heraldry possibly divided into three periods – the revolutionary founding, state-centralist and local spontaneous creating process of arms. The interrelation between changes in the political course of the party-soviet's leadership and it's relation to the existence and use of urban heraldry. Proposed regulations based on archival documents on Office of Architecture at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR published work from the personal archive of academician Petro Tronko, documents of local councils, republican and local press.

The proposed article in periods intended to help researchers navigate the processes and streamline Soviet process of creating coats of arms presently known facts in a logical structure that will consider the Soviet era in representative symbols like the whole phenomenon.

Keywords: coat of arms, creation coats of arms, Soviet heraldry, urban heraldry, periodization, history of the Ukrainian SSR.